

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

שולמית לדרמן

את ספרו "עולם כמנהגו נוהג" פרופ' זימר פותח בדיון על כיסוי־ראש לגברים.¹ הוא מציג את השאלה בדבר מנהג כיסוי־הראש, שהשתרש בקרב הציבור הדתי כחובה שאינה מוטלת בספק ובלי לדעת מה מקורה, מה היו הסיבות להשתרשותה, וכיצד השפיעו עליה תנאי המקום. כדי לענות על שאלתו מביא זימר מקורות ספרותיים שונים המתייחסים לנושא. תכליתו של מאמר זה היא להתבונן בצیורים המתארים את דמות היהודי משלהי העת העתיקה עד לסוף ימי הביניים, ולבחון דרכם את מסקנותיו של זימר.

לפי המקורות התלמודיים שמביא זימר, מתפרש מנהג כיסוי־הראש לגברים כמידת חסידות של תלמידי־חכמים וכביטוי סמלי לקשר עם השכינה. בכל המקורות הללו מצוטטים פסוקים מהתנ"ך כבסיס לרעיון כיסוי־הראש. לדוגמה, במסכת קידושין אומר ר' יהושע בן לוי: "אסור לאדם שיהלך ארבע אמות בקומה זקופה שנא' (ישעיהו פ, ו) 'מלא כל הארץ כבודו'".² ועל כך מוסיף רב הונא בריה דרב יהושע, שהוא לא הלך אפילו ארבע אמות בגילוי־ראש מאחר שהשכינה למעלה מראשו. במסכת שבת³ מופיע נוטריקון לשם "סודרא" שהוא כיסוי־הראש לגברים, וזאת לפי הפסוק בתהלים "סוד ה' ליראיו"⁴ (סוד ירא). ובמסכת ברכות בתלמוד הירושלמי⁵ נאמר "המיסב מתעטף ומברך. אם עשה כן הרי הוא כמלאכי השרת מה טעמא: בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו".⁶ דהיינו, כיסוי־הראש לגברים הוא סמל ויזואלי הממחיש את נוכחות השכינה בעולם ואת תחושת היראה שחשים תלמידי־חכמים בנוכחות האל.

בהסתמך על הבנה זו של המקורות התלמודיים בעניין כיסוי־הראש כסמל לנוכחות השכינה בעולם, ניתן אולי להסביר את תבליט האבן מהמאה הרביעית המופיע בפתח מערת קבורה בבית־שערים — מקום קבורתו של רבי יהודה הנשיא. התבליט מציג דמות אדם הלבוש בגדי צבא, ועל ראשו, ככובע, ניצבת מנורה בעלת שבעה קנים (תמונה 1). דימוי

1 זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים 1996, עמ' 17–42.

2 בבלי קידושין לא ע"א.

3 שבת עז ע"ב.

4 תהלים כה, יד.

5 ירושלמי ברכות פ"ז, ה"ה.

6 ישעיהו ו, ב.

המנורה כמעין כובע או מגן-ראש על לוחם בפתח מערת קבורה הוא דימוי בעל משמעות סמלית. שני פסוקים שבהם מוזכר כובע בתנ"ך מצביעים על ישועת האל המתקשרת לשריון ולנשק. נאמר בישעיהו: "וילבש צדקה כשרין וכובע ישועה בראשו"⁷. ונאמר בתהלים: "ה' אדני עז ישועתי סכתה לראשי ביום נשק"⁸. ייתכן שהמנורה, הנחשבת לסמל משיחי ולסמל לנוכחות השכינה,⁹ משמשת ככובע על ראש לוחם, ומבטאת את הרעיון "כובע ישועה בראשו" ורומזת (בהקשר זה של מערת קבורה) לישועת ה' שתביא את תחיית המתים.

בתקופת המשנה והתלמוד מנהג כיסוי-הראש לגברים, לפי זימר, לא היה בגדר חובה בקרב היהודים הפשוטים; ורק תלמידי-החכמים (מהם שכיסו את ראשיהם רק אחרי נישואיהם או במלאם תפקיד ציבורי)¹⁰ ראו בכיסוי-הראש מנהג בעל מידת חסידות וקרבה לשכינה.¹¹ זימר מסתמך על מקורות בתלמוד הבבלי והירושלמי וגם על אוספי המדרשים המאוחרים ולומד מהם על המנהג המקובל בבבל ובארץ-ישראל. ממקורות אלה נראה שהגברים היהודים בבבל בתקופת התלמוד נהגו לכסות את ראשיהם רק לפעמים, ואילו הגברים בחברה היהודית שנהגה לפי המנהג הארץ-ישראלי נמנעו בדרך-כלל מלכסות את ראשיהם.¹² ציורים המתוארכים לתקופת המשנה והתלמוד מחזקים סברה זו. במחזור הציורים התנ"כי המפותח בבית-הכנסת בדורא ארופוס (שנבנה ואף חרב במאה השלישית לספירה) הדמויות התנ"כיות לבושות בלבוש הלניסטי או פרסי בלא כל כיסוי-ראש.¹³

7 ישעיהו נט, יז.

8 תהלים קמ, ח.

9 דן ברג, "המנורה כסמל משיחי בעת העתיקה", לאור המנורה — גלגולו של סמל, מוצאן ישראל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 65–68.

10 י' זימר (לעיל הערה 1), עמ' 18 הערה 4–5.

11 שם, עמ' 21, הערה 20.

12 שם, עמ' 19 הערה 11.

13 בית-כנסת שהתגלה בראשית שנות השלושים של המאה העשרים הפליא את החוקרים בציורים הרבים בנושא התנ"ך שנמצאו על קירותיו. הציורים השתמרו מתחת לתלי העפר שכיסו את העיר כולה. הסיפורים המתוארים על קירות בית-הכנסת מעידים על מודל ציורי יהודי קדום ששימש כנראה כתבנית לאמנים בעיר קטנה זו ששכנה על הגבול בצפון-מזרח האימפריה הרומית. מחקרים רבים נעשו על ציורי בית-כנסת זה: E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Princeton 1953–1968; J. Gutmann (ed.), *The Dura-Europos Synagogue — A Re-evaluation (1932–1972)*, Missoula, MT. 1973; Idem, "The Dura Europos Synagogue Paintings — The State of Research", *The Synagogue in Late Antiquity*, Philadelphia 1987, pp. 61–71; Idem, "The Dura Frescoes", *The Reconstructionist*, XXXI, 4 (1964), pp. 20–25; Idem, "The Illustrated Midrash in the Dura Synagogue Paintings — A New Dimension for the Study of Judaism", *The American Academy for Jewish Research*, L (1983), pp. 91–104; Idem, "Programmatic Painting in the Dura Synagogue", *The Dura-Europos Synagogue — A Re-evaluation (1932–1972)*, pp. 137–154; C. Hopkins, *The Discovery of Dura-Europos*, New Haven and London 1979; C.H. Kraeling, *The Synagogue — The Excavations at Dura Europos*, Final Report, Vol. VIII, Part I, New Haven 1956; A. Perkins, *The Art of Dura-Europos*, Oxford 1973; E.L. Sukenik, "Discovery of an Ancient Synagogue", *Art and Archaeology*, XXXIII (1932), pp. 206–212; K. Weitzmann & H.L. Kessler, *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*, Washington D.C. 1990; א"ל סוקניק, בית הכנסת של דורה ארופוס וציוריו, ירושלים תש"ז.

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

ברור מצויירי הקיר בבית־הכנסת שבדורא ארופוס, כי הדמויות המתוארות כדמויות תנ"כיות אינן משקפות את הלבוש התנ"כי אלא את הלבוש בתקופה שבה צוירו. בתמונה מהקיר המערבי של בית־הכנסת נראה משה ליד הסנה עטור בזקן, אך ראשו גלוי (תמונה 2). בתמונה נוספת מדורא ארופוס, שבה מתואר שמואל הנביא הניצב לפני בני ישי ומושח את דוד למלך, כל הגברים הם ללא כיסוי־ראש (תמונה 3). הדמות היחידה בעלת כיסוי־ראש בציורי־הקיר של בית־הכנסת היא דמותו של אהרן הכהן הגדול. שמו מתנשא מעל למצנפת שלראשו כדברי הכתוב "ועשית מצנפת שש"¹⁴ (תמונה 4). תמונה זו מתארת כנראה את חנוכת המשכן במדבר, והלוויים המופיעים בה אינם מכסים את ראשם.

העובדה שדמויותיהם של גיבורי התנ"ך הנחשבים לאבות האומה היהודית מצוירות גלוי־ראש, יש בה ללמד, ככל הנראה, שכיסוי־ראש לא היה חלק מהלבוש שאפיין את היהודי. השערה זו מתחזקת כאשר בוחנים את הצורה שבה מתוארים גיבורי תנ"ך יהודים בתמונות, בתבליטים ובפסיפסים נוצריים. סביר להניח שהדמויות התנ"כיות המופיעות ביצירות אלו מגלמות את דמות היהודי בן התקופה שבה נוצרו היצירות.¹⁵

מתקופת התלמוד עד למאה ה"ג אין בידינו ממצא יהודי ציורי שאפשר ללמוד ממנו על צורת לבושם של היהודים במהלך שנים רבות אלה. אך מהמאה ה"ג ואילך התגלו באשכנז ואחר־כך אף בספרד, כתבי־יד עבריים מצוירים המתארים סצנות מן התנ"ך ואף מצבים מחיי היום־יום של היהודים. לבושן של הדמויות משקף את אופנת התקופה והסביבה שבה צוירו. באשר לכיסוי־הראש: לפעמים מצוירים הגברים בגילוי־ראש ולפעמים הם חובשים כובע על ראשם. עדות ציורית זו מחזקת את דברי זימר בדבר העדויות הקיימות באשר לנהוג בקהילות ספרד ופרובנס שבדרום־צרפת בתקופה זו.¹⁶ זימר מביא התבטאויות שונות של רבנים בני המאה ה"ג והי"ד בנושא כיסוי־הראש. לדוגמה, הוא מצטט את דברי רבי דוד בן יהודה החסיד (שלדעתו הוא כנראה נכדו של הרמב"ן) שמגנה את מנהגם של כמה מבני דתו בספרד ובפרובנס לעמוד בבית־הכנסת בגילוי־הראש:

ויי לו ויי לנשמתו מי שעומד בבית־הכנסת בגילוי הראש... אבל מה שנוהגין מעט מאנשים שעומדים בבית־הכנסת בגילוי הראש וזהו אמנות הגויים הארורים שנתערבו ביניהם. ועוד בשביל שהן עושין זה משום גבהות הלב וגסות הרוח שעומדין לפני מלך העולם ומגלין ראשם ולא יודעים ששכינת אֵל על ראשם שצריך האדם להשפיל קומתו ולקבל מורא מפני אימת השכינה... ויי למנהג כזה ויי לעושים כזה.¹⁷

זימר מצטט אף את הצוואה הרוחנית של רבי אשר בן יחיאל, החכם המלומד יליד גרמניה

14 שמות כח, לט.

15 לדוגמה, בציורי התנ"ך בקטקומבות נוצריות, כגון זו שבחויא לטינה מהמאה הרביעית, נראים אברהם, משה ובני־ישראל בלא כיסוי־ראש. גם בכנסיית סנטה־מריה מג'ורה, שנבנתה במאה החמישית וקושה בפסיפסים בנושאי תנ"ך רבים, גיבורי התנ"ך היהודים הם גלוי־ראש.

16 "זימר (ראה לעיל הערה 1), עמ' 23.

17 שם, עמ' 22, הערה 26.

שהיה לרבה של העיר טולדו בתחילת המאה הי"ד, ובה הוא כותב: "וכסה ראשך כשתזכור את ה'",¹⁸ או את דבריו של רבי אשר בן שאול, אחד מ"חכמי לונלי" מראשית המאה הי"ג המציין כי "אין כל ישראל מכסין ראשיהם והולכין בגילוי הראש".¹⁹ ואכן ב"הגדת הזהב", שהיא הגדה ספרדית מתחילת המאה הי"ד המושפעת מאסכולת הציור הגותי-צרפתי,²⁰ לרוב הגברים המתוארים בציורי התנ"ך או בציורי ההווי של ההכנות לפסח, אין כיסוי-ראש. לדוגמה משה ואהרן המופיעים לפני זקני ישראל (תמונה 5), כמו גם בני-ישראל היוצאים ממצרים ביד רמה (תמונה 6), אין לראשם כיסוי-ראש כלשהו. גם היהודי בן התקופה הבודק בדיקת חמץ או שוחט את הכבשה, מצויר גלוי-ראש, ורק בעל-הבית המורה בידו לחלק מצות וחרוסת לילדים, יושב במושב מיוחד וכובע על ראשו (תמונה 7). עדויות אחרות, בייחוד לגבי הנהוג בקהילות צפון-צרפת וגרמניה, מצאאות אף הן את ביטויי החזויות בכתבי-היד המצוירים מארצות אלה. הדמויות הגבריות המופיעות בכתבי-היד, עם כיסוי-ראש ובלעדיו, תואמות את העדויות הספרותיות ממנהגי אשכנז וצרפת:²¹

ועוד מנהג אנשי אשכנז ואנשי צרפת שאינן עוברין ארבע אמות בגילוי ראש אפילו בשוק, וכל מי שרואה חברו שהולך בגילוי-ראש בשוק או ברחוב שאומר לו "פלוגי למה אתה הולך בעל עבירה", ומיד הוא מכסה ראשו.

ולעומת זאת העדות השנייה (מדבריו של ר' יצחק בן משה מווינה) מתייחסת למנהג יהודי צרפת:²²

הילכך נראה בעיני דאין יכול לקרות קטן בתורה בראשו מגולה, וכל שכן גדול, ואין נראה בעיני מנהג רבותינו שבצרפת שמברכין בראש מגולה ובשמחת תורה נהגו לקרות קטנים ומזכירין הזכרה בראש מגולה.

הציורים המופיעים בכתבי-היד מהתקופה משקפים מציאות זו. לדוגמה ציורי "ספר המכלול של לונדון",²³ שציורו כנראה בידי כמה ציירים, מציגים את דמותו של אברהם יוצא לקראת שלושת המלאכים, על ראשו כובע משולש (תמונה 8). לעומת זאת, בציור של עקדת-יצחק באותו כתב-יד (שכל הנראה נעשה על-ידי צייר אחר) אברהם מצויר

18 שם, הערה 27.

19 שם, עמ' 23, הערה 31.

20 ב' נרקיס, כתבי-יד עבריים מצוירים, ירושלים 1992, עמ' 83. המספר הקטלוגי של ההגדה: London, British Library, Add. 27210.

21 שם, הערה 32.

22 שם, עמ' 24.

23 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20, עמ' 113) רואה ב"ספר מכלול", הכולל את התנ"ך, סידור תפילות, ספרי דינים ומנהגים וחיבורים שונים אחרים, את אחד מכתבי-היד העבריים האשכנזיים העשירים והמפוארים ביותר. הספר נכתב בצפון-מזרח צרפת בשנת 1280. המספר הקטלוגי London, British Library, Add. 11639.

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

בלי כיסוי־ראש (תמונה 9). ובתמונה המתארת את משה ובני־ישראל בקריעת ים־סוף, הם מצוירים בגילוי־ראש (תמונה 10).

במחזור תפילה אשכנזי המתוארך לתחילת המאה ה־12²⁴, אברהם ויצחק בסיפור העקדה מצוירים וראשיהם גלויים, ואילו הנערים שנשארו עם החמור חובשים כובעים (תמונה 11). תמונה נוספת, היא ממחזור לייפסיה²⁵, המתוארך אף הוא לתחילת המאה ה־12. תמונה זו מציגה הווי קהילתי. היא מתארת את הדרך שבה החלו הילדים באזור הריין בגרמניה את לימוד התורה. על ראשו של האב הכובע הידוע כ"כובע היהודים", והוא נושא ילד בזרועותיו. הילדים מובאים אל המלמד, ובידיהם עוגות דבש וביצים מבושלות שהוכנו לכבוד האירוע. המלמד — בעל זקן ו"כובע היהודים" על ראשו — מרים כל ילד וקורא את האות או את הפסוק שעל העוגה, והילדים מלקקים את הדבש. המורה אף לוקח את הילדים אל הנהר, שמימיו מסמלים את התורה ואת תחילת דרכם בלימודה. המעניין הוא שהילדים אינם חובשים כובעים או כיסוי־ראש כלשהו (תמונה 12).²⁶

מסקנתו של זימר בנוגע ליהודי אשכנז היא שאף שלא ראו בכיסוי־הראש מנהג מחייב, ניכרת אצלם נטייה לחבוש כובע. במאה ה־15 הופכת נטייה זו להתנהגות רצויה. זימר מציין²⁷ כי במאה ה־15 דן רבי ישראל איסרליין בשאלה, האם מותר ליהודי להתחפש לנוצרי (חלק מן התחפושת היה הסרת הכובע) כדי לעבור בשטחים האסורים ליהודים. בתשובתו הוא מציין כי "כל אלו הצורות סוברים הנכרים באשכנז שהוא אסור גמור לבר ישראל... והעושה אותו נראה ככופר". זימר מביא את פסיקתו של רבי ישראל ברונא, בן זמנו של ר' ישראל איסרליין, לשאלה שנשאל בעניין יהודי שהופיע בציבור בראש גלוי, וגם לאחר שננוף לא שינה את דרכיו, והוטל עליו חרם. רבי ישראל ברונא תמך בחרם, ובתשובתו הגדיר את גילוי־הראש "הפרה על מנהג מחייב ממש". לדעת זימר, מבהירה תשובתו את הגישה שבגללה נעשה כיסוי־הראש לחובה המוטלת גם על פשוטי־העם, ולא רק סימן למידת חסידות ותלמידי־חכמים בלבד מקפידים בו. נראה כי תשובתו של רבי ישראל ברונא יוצאת מתוך התפיסה, שמאחר שהנוצרים מתהלכים בגילוי־ראש, הרי יהודים העושים כמותם עוברים על איסור "חוקת הגויים" ומפרים את מנהג "דת יהודית". זימר סובר:

ייתכן ופסיקתו של רבי ישראל ברונא היא תגובה לחוק אפיפיורי מן המאה השלוש עשרה, העוסק בנוהלי הלבוש היהודיים. הוועידה הלאטרנית הרביעית משנת 1215

Wrocław, University Library, Ms. Or. I, 1, folio 46v 24

ב' נרקס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 21. הסימון הקטלוגי של ההגדה: Leipsig, Universitätsbibliothek, Cod. V. 1102 25

מנהג זה מתואר ב"מחזור ויטרי" שחובר ב־1298 על־ידי תלמידו של רש"י, ר' שמחה בן שמואל, מהעיר ויטרי שבצרפת. נאמר במחזור כי "כשאדם מכניס את בנו לתלמוד־תורה, כותבין לו את האותיות על לוח ומרחיצין אותו ומלבישין אותו בגדים נקיים. ולשין לו ג' ביצים. ומביאין לו תפוחים ומיני פירות ומחזירין אחר חכם וחשוב להוליכו לבית הספר. ומכסהו תחת כנפיו ומעלהו לבית הכנסת ומאכילין אותו חלות בדבש ומן הביצים והפירות. ומקרין לו את האותיות ואחר כך מחפים אותו בדבש ואומרים לו לחוך. ומחזירים אותו לאמו אף מכוסה וכשמתחילין ללומדו בתחילה מפתים אותו ולבסוף רצועה על גביו". 26

י' זימר (ראה לעיל הערה 1), עמ' 24. 27

הטילה מגבלות חמורות על לבוש יהודי הדומה ללבוש נוצרי. התכתבויות בין אפיפיורים לראשי מדינות אירופאיים ואנשי כנסייה בכירים במאה השלוש-עשרה יש בהן עדויות דומות על כוונתם הנחרצת של האפיפיורים להפריד בין נוצרים ליהודים בכל דרך אפשרית. ייתכן אפוא כי הצעדים החמורים שנקטה הכנסייה, עם הגירושים הרבים של קהילות יהודיות, הניעו את רבי ישראל ברונא לאמץ עמדה שמרנית יותר. נדמה, כי מתוך שביקש להביא להפרדה מלאה יותר בין החברה היהודית לחברה הנוצרית, הפך את גילוי הראש להפרה של נורמה הלכתית וקבע — באנלוגיה לגילוי הראש אצל אשה נשואה — שיש לראות גם את גילוי הראש של גברים כהפרה של "דת יהודית".²⁸

רות מלינקוב כותבת בספרה²⁹ על התופעה של שימוש ב"כובע היהודים" כאחד הסממנים הסטראוטיפיים של היהודים. לדעתה, קיבלו היהודים את תדמיתם כפי שנוצרה בהשפעת הכנסייה הנוצרית, ואף על-פי שהיהודים ידעו כי "כובע היהודים" נועד להבדילם, להשפילם וליצור להם תדמית מגוחכת כמיטב המסורת האנטישמית, הפנימו מציאות זו והציגו את עצמם בצורה הסטראוטיפית שנכתפה עליהם. כדוגמה מציגה מלינקוב את הגדת "ראשי הציפורים" מהמאה הי"ג, מדובר בהגדה גרמנית מצוירת קדומה שהופיעה כספר עצמאי מחוץ לסידור התפילה.³⁰ בהגדה זו מצוירים היהודים כדמויות כלאיים: בעלי גוף אדם וראשי ציפורים, ועל ראשם "כובע היהודים". בדוגמה שלפנינו ניתן לראות את האילוסטרציה לפיוט "דיינו", ובה בני-ישראל מלקטים את המן ואת השליו, ומשה מעביר את התורה שקיבל על ההר לבני-ישראל. משה ובני-ישראל ככל דמויות היהודים בהגדה זו, חבושים ב"כובע היהודים" (תמונה 13).

האפיפיורים שגזרו את הגזרות המשיכו את המסורת הנוצרית האוגוסטינית, ולפיה היהודים נושאים את קללתו של קין שהרג את אחיו, ונגזר עליהם לשאת אות קלון המיוצג על-ידי ה"כובע היהודי". מסורת זו מוצאת את ביטוייה בציווי תנ"ך שונים מהמאה הי"ג ובהם מופיע קין תמיד בדמות יהודי החובש את "כובע היהודים", ואילו הבל, המייצג את הכנסייה הנוצרית, מופיע בגילוי-ראש או ב"מיטרה" (מצנפת) של כישוף. תמונה נוצרית מהמאה הט"ו שכותרתה "קרבת היהודים" צוירה בארצות השפלה, והיא ממחישה את היותו של כיסוי-הראש מסמל את היהודי לעומת היותו של גילוי-הראש מסמל את הנוצרי.³¹ לכל היהודים בתמונה כובעים ומצנפות שונים. הדמות היחידה בתמונה שאיננה חובשת לא כובע ולא מצנפת היא דמותו העצובה של הנער היושב לפני המזבח. ברקע של התמונה מעל למזבח רואים ציור מטושטש של קין הורג את הבל. הצעיר גלוי-הראש הוא למעשה הבל העומד לעלות קרבן (סמלי). היהודים, הלבושים בלבוש של תקופתם וסביבתם,

28 שם, עמ' 25.

29 R. Mellinkoff, *Antisemitic Hate Signs in Hebrew Illuminated Manuscripts from Medieval Germany*, Jerusalem 1999, pp. 31–34.

30 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 123; הסימון הקטלוגי של ההגדה: ירושלים, מוזאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/57.

31 R. Mellinkoff, "Cain and the Jews", *Journal of Jewish Art*, 6 (1979), pp. 16–38.

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

מזהים עם קין שרצח את הבל. תמונה זו, המעבירה מסר אנטישמי מובהק, ממחישה את הסמליות של כיסוי־הראש לגברים כאמצעי המפריד בין החברה היהודית לחברה הנוצרית. התמונה מזכירה את דבריו של רבי ישראל מברונא (שהובאו לעיל) הרואה בגילוי־ראש "חוקת הגויים" והפרת מנהג מחייב של ה"דת היהודית".

חשוב אם־כן לברר, האם השימוש ב"כובע היהודים" בציורים שבכתב־יד יהודיים מורה על הנטייה הטבעית בקרב יהודי אשכנז לכסות את ראשם, הנטייה שהזכיר זימר, או שמא הפכה הגזרה האנטישמית, שנועדה להפריד בין נוצרים ליהודים, למנהג מחייב שהופנם לתוך החברה היהודית והפך לסמל המהווה חיץ אמיתי בין החברה היהודית לחברה הנוצרית.

נראה לי כי כתיב־היד היהודיים המצוירים מהמאה הי"ג עד הט"ו מלמדים, שהכובע שנכפה על היהודים לאות של גנאי וקלון ונועד לנדותם, הפך במאה הט"ו לנומיה הלכתית המחייבת את כלל היהודים ויוצרת פירוד מוחלט.³²

בספרם על היהודים בימי־הביניים³³ מציגים בני הזוג תרזה ומנדל מצגר תמונות מכתב־יד יהודיים מצוירים המתארים פנים שונות של ההווה היהודית באירופה. בנושא כיסוי־הראש לגברים בימי־הביניים הם מציגים כי יהודי צרפת לא כיסו את ראשיהם בבית־הכנסת במאה הי"ב, וכי ילדי היהודים בצפון־צרפת ובגרמניה לא כיסו את ראשיהם אף במאה הי"ג. לדבריהם, קשה לדעת אם היהודים כיסו את ראשיהם מתוך מחויבות דתית גם מחוץ לבית־הכנסת, שהרי רוב הציורים המציגים את היהודים הם ציורים העוסקים בטקסים דתיים, כגון ליל הסדר. ואכן, סקירת ההגדות הספרדיות וכתב־היד היהודיים באשכנז מסוף המאה הי"ג עד לסוף המאה הט"ו מאשרת את דבריהם של בני הזוג מצגר ואת מחקרו של זימר ומציגה מציאות מגוונת ומעניינת בנושא כיסוי־ראש לגברים. ברוב כתיב־היד היהודיים שנכתבו וצוירו במאה הי"ג והי"ד ניכרת מגמה מעורבת בהצגת הדמויות: עם כיסוי־ראש או בלעדיו, דבר המעיד שעדיין אין חיוב ברור בנושא. ואילו במאה הט"ו מסתמנת נטייה ברורה להציג את היהודים חבוסים בכובעים.

להלן סקירת ההגדות הספרדיות וכתב־היד היהודיים באשכנז בנושא כיסוי־הראש לגברים.

32 תהליך מעין זה, ההופך אות או מונח של גנאי למושג נורמטיבי, מקובל ורצוי, ידוע במדעי הדתות. המושג "פרוטסטנטים" במסורת הנוצרית או המונח "מתנגדים" במסורת היהודית של מזרח־אירופה נועדו לבזות את ה"אחר" השונה בדעותיו, אך במרוצת הזמן הפכו שמות הגנאי לשמות מכובדים לקבוצות אלה. אף בתולדות האמנות ניתן שמות גנאי לתקופות ולאסכולות אמנות שונות כדי להקניט את המשתתפים אליהן בשל הסגנון המאפיין אותן כגון "אמנות גוטי" — על־שם השבטים הברברים שכבשו את אירופה, או "האמנות האימפרסיוניסטית" שנרונה לבו וללגלוג מצד ציירי האקדמיה של סוף המאה הי"ט. נראה כי לפנינו תהליך דומה. הסביבה כפתה על היהודים דימוי שנועד, לא רק להפרידם ולהרחיקם, אלא גם לבזותם ולביישם. היהודים, לעומת זאת, קיבלו דימוי מאפיין זה כדימוי מקובל ורצוי, ויענינו אותו כמנהג הלכתי מחייב וכדימוי אמנותי מייצג.

T. & M. Metzger, *Jewish Life In The Middle Ages*, Secaucus, NJ 1982, p. 148 33

הגדות ספרדיות

"הגדת סרייבו" – המחצית השנייה של המאה הי"ד, ברצלונה ספרד³⁴
ניתן להבחין ב"הגדת סרייבו" במגמה מעורבת בנושא כיסוי־הראש של היהודים, וייתכן שמגמה זו מלמדת על העדר חיוב מוחלט של רבנים במאה הי"ד.³⁵ עם זאת, אפשר שהכובע או המצנפת המופיעים על ראשי דמויות מסוימות בהגדה נועדו לאפיין דמויות אלה כתלמיד־יחכמים או כמנהיגים בעם. שכן אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, יהושע ורבן גמליאל מצוירים כולם וראשיהם מכוסים. גם המשתתפים במתן תורה בסיני, בקבלת ברכתו האחרונה של משה, בהליכה לבית־כנסת ובישיבה סביב שולחן הסדר, מתוארים כשראשיהם מכוסים. לעומת זאת, אין כיסוי־ראש על ראשיהם של יוסף ואחיו (בכל הסצנות המספרות את סיפורם), ולא על ראשיהם של בני־ישראל בעברם ביס־סוף, בנדודיהם במדבר, בלימודם עם רבן גמליאל או בהציגם את המרור בהגדה.

"הגדת הזהב" – המחצית הראשונה של המאה הי"ד, ברצלונה ספרד³⁶
הגדה מפוארת זו מציגה ארבעה־עשר דפים של ציורי תנ"ך על עמודים שלמים. בציורים אלו מתוארים אישים ואירועים מספרי בראשית ושמות, סצנות של הכנות לפסח ומנהגים שונים. בכל ציורי ההגדה מוצגות כל הדמויות היהודיות בגילוי־ראש, ורק יוסף (לאחר עלייתו לגדולה במצרים) מופיע וכובע על ראשו. לפיכך הדעת נותנת, שהכובע על ראשו של יוסף מסמל כנראה את עמדתו השלטונית, ולא את יהדותו.

"הגדת־ריילנדס הספרדית" – אמצע המאה הי"ד, קטלוניה³⁷
ציורי ההגדה מתארים סיפורים ואירועים מספר שמות, הכנות לפסח, טקסי פסח וליל הסדר. כל הדמויות שבהגדה גלוי־ראש: דמויותיהם של משה ואהרן, של בני־ישראל העובדים בפרך, של בני־ישראל היוצאים ממצרים ומנצלים את המצרים, או דמויות הרבנים (בשולי הדפים) ששמותיהם מוזכרים בהגדה. כיסוי־הראש היחידים המופיעים בהגדה מאפיינים דווקא את חרטומיו של פרעה ואת המצרים.

"הגדת־האח להגדת ריילנדס הספרדית" – הרבע השלישי של המאה הי"ד³⁸
גם בהגדה זו אין כיסוי־ראש למשה ואהרן ולבני־ישראל. הסצנה היחידה שבה נראים

34 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 87; הסימון הקטלוגי של ההגדה: Sarajevo, National Museum.

35 E. Werber, *The Sarajevo Haggadah*, prosveta-svjetlost, Folio 25, p. 38.

36 B. Narkiss, *The Golden Haggadah – A Fourteenth Century Hebrew Manuscript in the British Museum*, London 1970.

37 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 93; המספר הקטלוגי של ההגדה: Manchester, John Rylands JRL, Heb 6; B. Narkiss, *Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles*, Oxford 1982, Vol. I, pp. 86–93; Vol. II figs. 250–282.

38 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 95; B. Narkiss (above note 4), Vol. I, pp. 93–99; Vol. II figs. 283–305. London British Library Or. 1404.

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

כובעים על ראשי בני־ישראל היא של קריעת ים־סוף, ואולם הדגש הוא על היותם חמושים, והכובעים נראים ככובעי מלחמה.

"הגדה היספנית־מורסקית" – סוף המאה הי"ג – תחילת המאה הי"ד³⁹
מגמה מעורבת. בכמה מהתמונות – אלה המציגות את המפגש שבין משה ואהרן במדבר או את משה ואהרן לפני פרעה או את משה המנהיג את העם אחריו ביס־סוף – ניתן להבחין רק על ראשו של משה בכיסוי־ראש, הנראה ככיפה או ככובע קטן. בסיפור המטה ההופך לנחש ובולע את מטותיהם של החרטומים חובשים גם משה וגם אהרן כיסוי־ראש דומה אך בצבעים שונים. אך דמויותיהם של אברהם ויצחק בשלושת שלבי התיאור של סיפור עקדת־יצחק מצוירות בלא כיסוי־ראש. דמותו של משה לפני הסנה אף היא מתוארת בגילוי־ראש, כמו גם דמויותיהם של בני־ישראל היוצאים ממצרים והעוברים ביס־סוף. מעניין במיוחד לציין שהציורים המתארים את הפסח של יהודי התקופה מציגים דמויות עם כיסוי־ראש ובלעדיו. הכנת החרוסת, הגעלת הכלים, והשיבה סביב שולחן הסדר מאופיינים על־ידי דמויות בגילוי־ראש. לעומת זאת, ראשיהם של בעל־הבית העורך את הסדר, של האופה ושל מחלק האוכל – מכוסים.

"הגדת האחות להגדת־הזהב" – אמצע המאה הי"ד – ברצלונה⁴⁰
ההגדה מכילה ציורים רבים של סיפורי המקרא, כמו גם ציורי טקסט ומנהגים. ברוב הציורים הללו חובשים היהודים כובעים או סנדרים על ראשיהם, אך לא בכולם. לדוגמה, משה לפני הסנה חובש כובע צמוד לראשו וקשור מתחת לסנטרו. אך משה ואהרן העומדים לפני פרעה ולפני חרטומיו והופכים את המטה לנחש, אינם חובשים כובעים. לעומת זאת, בכל הסצנות המתארות את מנהגי הפסח ואת טקסיו חובשים היהודים כובעים לראשיהם.

"הגדת ברצלונה" – אמצע המאה הי"ד – ברצלונה⁴¹
בהגדה זו אין ציורי דף שלמים, אלא רק ציורים בשוליים. ציורי השוליים מתייחסים לטקסט של ההגדה כמו גם לסיפורים תנ"כיים ולמנהגי החג וטקסיו. בכל הציורים הללו ליהודים כובעים שונים על ראשיהם. כיסוי־הראש כוללים מצנפות וסודרים, כובעים מחודדים, כובעים צמודים לראש הנקשרים מתחת לסנטר וכובעים בעלי שוליים מלפנים. כיסוי־הראש מגוונים גיוון רב, ולפעמים לכל דמות כובע אחר.

39 B. Narkiss (above note 4) Vol. London British Library Or 2737 המספר הקטלוגי של ההגדה: I, pp. 45–52; Vol. II figs. 105–122.

40 B. Narkiss (above note 4), Vol. I, pp. 67–78; Vol. II, figs. 85; (ראה לעיל הערה 20), עמ' 85; B. Narkiss (above note 4), Vol. I, pp. 78–84; Vol. II, figs. 155–208. המספר הקטלוגי של ההגדה: London British Library Or. 2884.

41 B. Narkiss (above note 4), Vol. I, pp. 78–84; Vol. II, figs. 91; (ראה לעיל הערה 20), עמ' 91; B. Narkiss (above note 4), Vol. I, pp. 78–84; Vol. II, figs. 209–245. המספר הקטלוגי של ההגדה: London British Library Add. 14761.

כתבי־יד אשכנזיים

"ספר המכלול של לונדון" – 1280 צפון צרפת⁴²

מכלול של ספרים (תנ"ך, סידור תפילה, ספרי מנהגים ועוד) כולל 39 מדליונים מצוירים. הצוירים צוירו כנראה על־ידי אמנים שונים בארבע סדרות, והם מושפעים מהסגנון של התקופה בצפון־צרפת. בצוירים של הסדרה הראשונה מופיעים סיפורי אברהם ושרה והמלאכים הבאים אליהם. אברהם ולוט חבושים בכובעים משולשים אדומים. גם אהרן, המטיב את המנורה, חובש כובע מעין זה. לעומת זאת, משה המכה בסלע ושתי הדמויות שלידו (אהרן ויהושע?) הם ללא כיסוי־ראש. בסדרה השלישית נראה אהרן ולראשו מצנפת וצין "קדש לה'", ואילו שתי הדמויות הכורעות משני צדיו הן בגילוי־ראש. משה עם אהרון וחור, התומכים בידיו במלחמת עמלק, מופיעים שלושתם ולראשיהם כובעים משולשים צהובים. לעומתם אברהם, האוחז בסכין בעקדת־יצחק, מצויר גילוי־ראש, וכן גם הדמויות היושבות ליד שולחן הסדר. בעל־הבית היושב בראש השולחן ומחזיק את גביע הקידוש בידו, מנהל את סדר הפסח בלי כיסוי־ראש.⁴³

"הגדת ראשי־הציפורים" – הרבע האחרון של המאה הי"ג, פרנקוניה⁴⁴

ההגדה הגרמנית המצוירת הקדומה ביותר שבה הדמויות בעלות גוף אדם, וראשיהן ראשי ציפורים. רוב הדמויות חובשות "כובע היהודי". בניגוד לנאמר לעיל, מציינת אורה לימור⁴⁵ כי מקורו של הכובע המחודד הקרוי "כובע היהודים" בלבוש של שלהי התקופה הרומית, וכי היהודים בגרמניה בחרו בו וחבשוהו מרצונם. לדבריה, התקנה של ועידת לטרן (1215) המחייבת את היהודים בסימן היכר שיבדילם מהחברה הנוצרית, חלה בגרמניה רק במאה הט"ו מאחר שבמאה הי"ג והי"ד ניכרו היהודים ב"כובע היהודי" שחבשו מרצונם. כך, לדעתה, ניתן להבין מדוע מופיעים "כובעי היהודים" בכל כתיב־היד המצוירים במאה הי"ג והי"ד בגרמניה. ואכן, גם באמנות הנוצרית משמש כובע זה כאטריבוט של יהודים, אלא שכאן כוונת האמנים המציגים את היהודים בכובע זה הוא להשפילם ולבזותם. ייתכן אם כן ש"כובע היהודי" המצויר ב"הגדת־ראשי הציפורים" כמו גם בכתבי־יד אחרים מאשכנז בתקופה זו, משמש רק סימן מזהה ומפריד, ואין ללמוד ממנו שהיה חיוב הלכתי־רבני לכיסוי־ראש בתקופה זו.

G. Margoloth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, 42
London 1965, Part III, p. 422; G. Sed-Rajna, *The Hebrew Bible in Medieval Illuminated Manuscripts*, New York 1987, figs. 26, 27, 28, 31, 34, 42, 121, 131, 132, 139, 140, 147

Metzger (above note 1), p. 93, fig. 132 43

ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 123; הסימון הקטלוגי של ההגדה: ירושלים, מוזאון ישראל, 44
אגף בצלאל, כת"י 180/57. *The Bird's Head Haggadah of the Bezalel National Art Museum in Jerusalem*, Jerusalem 1965

א' לימור, "יחידה 3: דימיון ושוני", בין יהודים לנוצרים, כרך ב', האוניברסיטה הפתוחה, תל־אביב 45
תשנ"ג, עמ' 230–232.

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

"מחזור לייפסיה" – המאה הי"ד, דרום-גרמניה⁴⁶

במחזור זה ציורי שוליים רבים המתארים סיפורי מקרא שונים, כגון סיפור אברהם הניצל מהכבשן באור־כשדים, סיפור עקדת־יצחק, סיפור משה ובני־ישראל בקריעת ים־סוף וסיפור משה ובני־ישראל במתן תורה. כמו־כן מתוארים מנהגי הקהילה, כגון טקס הבאת הילדים ללימוד תורה בפעם הראשונה, הכנת המצות לפסח והגעלת הכלים וכד'. ברוב הציורים מצויר "כובע היהודי" על ראשי כל הדמויות הפועלות, חוץ מכמה מהציורים שבהם אין מצויר כיסוי־ראש כלשהו. דוגמה בולטת אחת היא דמותו של אברהם המופיע בגילוי־ראש בסיפור עקדת־יצחק, או דמותו של אופה המצה המופיע אף הוא ללא כיסוי־ראש, או דמותם של הילדים הנישאים אל המלמד והם גלוי־ראש, ודמותם של הילדים הלומדים תורה מפי מרדכי היהודי בסיפור אסתר, ואף הם בלי כיסוי־ראש. אליהו כ"ץ כותב בהקדמתו לפקסימיליה של "מחזור לייפסיה" על נושא גילוי־הראש ואלה דבריו:

בחלק הלועזי שכתבתי למחזור זה כבר הוכחתי די צורך, כי הצייר או הציירים היו יהודים נאמנים לדתם ובקיאים בדיני ומנהגי ישראל. (ועוד יותר מפורט הוכחתי זאת בביאור הארוך שיש לי למחזור זה עד כמה היו בקיאים בהגדות הש"ס ומדרשים) אחר הנ"ל לכאורה מוזר מאד מה שאנחנו מוצאים לפעמים במחזור זה — יהודים בגילוי־ראש. מהנ"ל אי אפשר להביא ראיה להימנע, כי אחר העיון אין כאן שום סתירה ורק תיאור נאמן ממנהגי דור שבו התהווה מחזור הליפסיה. כדבר ברור נוכל להציב לסימן את כובע היהודי בהתאם לחוקי הזמן שכל יהודי היה מחויב ללבוש את כובע הנ"ל לסימן יהדותו, על כן את מי שהיה בדעת הצייר לסמנו כיהודי — אף מזמנים קדומים וגם את האבות — שם על ראשו את הכובע ובזה היה בטוח שלא יחליפוהו באינו יהודי.

חילוק שם בכל זאת בין אנשים מבוגרים ובין קטנים, כי בימיו ובמדינתו לא נתפשט האיסור של גילוי־ראש אצל הקטנים. יש לעיין בעניין זה במגן אברהם סימן ב' ס"ק ו' שהוכיח מגדרים דף ל"ו דקטנים דרכם לילך בגילוי־ראש ... עיין עוד באור זרוע חלק שני סימן ס"ג שהתרעם על שנהגו בשמחת תורה לקרות את הקטנים לתורה ומברכים בראש מגולה ע"ש. גם ממחזור ליפסיה מתאמת שכן היה מנהגם באותו הדור, ששתי התמונות שהזכרנו הן אצל לימוד התורה, אך בכל זאת אינן מוכיחות שגם בראש מגולה כאשר היה בזמן בעל האור זרוע ודו"ק. בהנ"ל עדיין לא עלתה לנו ארוכה, כי אנחנו מוצאים גם אנשים גדולים שאין כל ספק שהם יהודים בלי כיסוי־ראש במחזור זה. דבר הנ"ל בודאי תימה מדוע נטה הצייר מהרגלו באותן התמונות....⁴⁷

46 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 25).

47 מחזור לייפסיה, תוכן מפורט של שני חלקי המחזור, מאת אליהו כ"ץ, ברטיסלבה תשכ"ב, עמ' כט; E. Katz (ed.), *Machsor Lipsiae, 68 Facsimile Plated of the Mediaeval Illuminated, Hebrew Manuscript in the possession of the Leipzig University Library, Dresden 1964*

"המחזור המשולש" – מחזור כמנהג אשכנז, 1320 – דרום גרמניה⁴⁸
 כמו בכתב־יד יהודיים אחרים מהמאה הי"ד יש "כובעי יהודים" מחודדים על ראשי בני־ישראל בסצנות של קריעת ים־סוף ושל מתן תורה ועל ראשי הדמויות שבדפי הפיוטים לפסח. לצד מילות הפתיחה לפיוטים כגון "אתה" או "אשרי", מוצגת דמות יהודי וכובע משולש על ראשו.

"תנ"ך שוקן" – תנ"ך שלם, 1300 לערך – דרום גרמניה⁴⁹
 בעמוד הפתיחה לספר בראשית ארבעים ושישה מדליונים המספרים על אישים ועל אירועים מחמשת חומשי תורה, חלקם מציגים דמויות בכיסוי־ראש וחלקם בגילוי־ראש. בכיסוי־ראש מצוירים קין, נח, יצחק, עשיר, משה בסנה, משה קורע את ים סוף, משה מקבל את התורה בהר סיני, בני־ישראל היוצאים ממצרים, בני־ישראל בשעבודם ובני־ישראל במתן תורה, המרגלים ובני קורח. ללא כיסוי־ראש מצוירים: אברהם בעקדת יצחק, יעקב בחלומו ובמאבקו עם המלאך, יוסף בחלומותיו, אחי יוסף המוכרים אותו, היורדים מצרימה והפוגשים אותו שוב בבקשם לשבור לחם.

"חומש רגנסבורג" – חומש, חמש מגילות והפטרות, 1300 – בווריה⁵⁰
 אברהם המל את בנו, אברהם העומד לעקוד את יצחק, משה ובני־ישראל המקבלים את התורה בהר סיני – כולם חובשים את "כובע היהודים".

"הגדת נירנברג השנייה"⁵¹ ו"הגדת יהודה"⁵², אמצע המאה הט"ו – אזור הריינוס

בשתי הגדות אלה בנות המאה הט"ו ציורים רבים המתארים סיפורים מן המקרא, מנהגים וטקסים של ההכנות לחג הפסח ושל ליל הסדר עצמו. בכל הציורים הללו יש כיסוי־ראש על כל הדמויות. אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן ובני־ישראל שבתמונות המקרא השונות חובשים כובעים שהיו נהוגים בגרמניה במאה הט"ו. גם היהודים המצוירים בסצנות מן התקופה שבה צוירה ההגדה, חובשים כולם כובעים כאלה.

48 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 135; המספר הקטלוגי של ההגדה: London BL. Add. 22413. ש' שלר־עני, "המחזור המשולש", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א.

49 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 129; הסימון הקטלוגי של ההגדה: ירושלים, ספריית שוקן, כת"י J. Gutmann, *Hebrew Manuscript Painting*, New York 1978, pl. 18. 14840.

50 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 125; המספר הקטלוגי של ההגדה: ירושלים, מוזאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י G. Sed-Rajna, (above note 10), figs. 35, 43. 180/52.

51 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 147; הסימון הקטלוגי של ההגדה: ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 24087. ק' קוג'מ־אפל, הגדת נירנברג השנייה – ניתוח סגנוני ואיקונוגרפי של האיורים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993.

52 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 149; המספר הקטלוגי של ההגדה: ירושלים, מוזאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/50.

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

"הגדת לונדון של יואל בן שמעון", המאה ה־15 – בווריה ומרכז איטליה⁵³
ציורי ההגדה מופיעים בשולי הטקסט ומתארים מנהגים וטקסים שונים של החג. כל הגברים העוסקים בטקסי החג חובשים כובעים מצבעים ומסוגים שונים. ואלה הטקסים: אדם בודק את החמץ; איש ואשה (כנראה בעל ואשתו) עושים עירוב תבשילין; אדם יושב על כיסא מפואר, גביע בידו, ומקדש על היין; אדם יושב על דרגש ומסתכל בציפורניו כחלק מטקס ההבדלה; אדם שותה מגביע אחת מארבע הכוסות; שמונה גברים מסובים סביב שולחן הסדר, ושתי דמויות מתבוננות עליהם מלמעלה; אדם מוזג יין מכד לגביע; חמשת רבני בני־ברק מתדיינים ביניהם; דמויותיהם של החכם וחתם; דמויות המציגות את המצה ואת המרור; שתי דמויות המעטרות את מילות הפתיחה לתפילת "שפוך חמתך" ולפיוט "אומץ גבורתך". מלבד ציורי הטקסים יש בהגדה שני ציורים המתארים את עבודת בני־ישראל בפרך במצרים ואת יציאתם ממצרים. הדמויות היחידות המופיעות בגיליו־ראש הן דמות הבן הרביעי "שאינו יודע לשאול", אחת הדמויות המשקיפה על המסובים סביב שולחן הסדר, ושניים מבני־ישראל העובדים בפרך.

"הגדת־דרמשטדט", המאה ה־15 – איזור הריינוס התיכון⁵⁴
הגדה זו, שנכתבה על־ידי הסופר ישראל בן מאיר מהידלברג, לא צוירה על־ידו, ואפשר שהאמן שהוסיף את הציורים היה אמן נכרי. הציורים מתארים דמויות של זקנים ושל תלמידותיהם הצעירות כקישוט לדף הפתיחה לקטע "שפוך חמתך". בתחתית העמוד מתואר שולחן ערוך לסדר פסח, ואנשים ונשים יושבים סביבו. בתמונה נוספת מתוארות שוב דמויות של מורים ושל תלמידותיהם בתוך מבנה אדריכלי גותי מפואר. ראשיהם של כל הגברים בציורים אלה מכוסים בכובעים מסוגים שונים.
כתקציר לסקירה זו תשמש הטבלה הבאה:

53 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 151; המספר הקטלוגי של ההגדה: London British Library Add. 14762 *The Ashkenazi Haggadah — A Hebrew Manuscript of the Mid-15th Century from the collections of the British Library*, London 1997.

54 ב' נרקיס (ראה לעיל הערה 20), עמ' 153; הסימון הקטלוגי של ההגדה: Darmstadt, Hessische Lands Und Hochschulbibliothek, Cod. Or. 8 Gutmann (above Note 17), pl. 22.

שולמית לדרמן

הגדות ספרדיות	כיסוי-ראש	כתבי-יד אשכנזיים	כיסוי-ראש
הגדה היספנית-מורסקית — המאה הי"ג	מעורב	תנ"ך שוקן — המאה הי"ג	מעורב
הגדת סרייבו — המאה הי"ד	מעורב	המכלול של לונדון — המאה הי"ג	מעורב
הגדת הזהב — המאה הי"ד	בלי	הגדת הצפורים — המאה הי"ג	עם
הגדת ריילנדס — המאה הי"ד	בלי	חומש רגנסבורג — המאה הי"ג	עם
הגדת האח להגדת ריילנדס — המאה הי"ד	בלי	מחזור המשולש — המאה הי"ד	עם
הגדת האחות להגדת הזהב — המאה הי"ד	מעורב	מחזור לייפסיא — המאה הי"ד	מעורב
הגדת ברצלונה — המאה הי"ד	עם	הגדת נירנברג ה-II, — המאה הט"ו	מעורב
	עם	הגדת לונדון האשכנזית — המאה הט"ו	עם
	עם	הגדת דרמשטדט — המאה הט"ו	עם

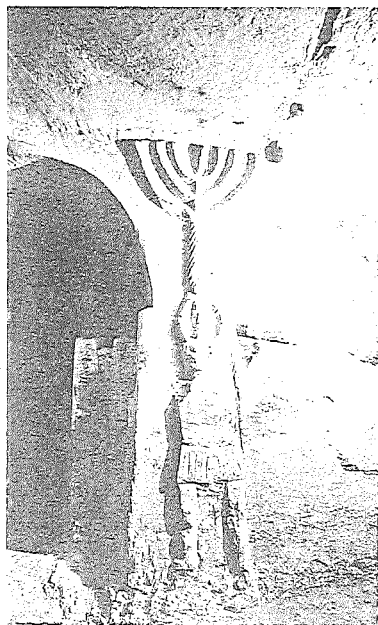
כיסוי-ראש: מעורב — הדמויות, מהן עם כיסוי-ראש, מהן בלעדי; בלי — הדמויות כולן בגילוי-ראש; עם — הדמויות כולן בכיסוי-ראש.

לסיכום ניתן לומר, כי דבריו של פרופ' זימר במאמרו על כיסוי-ראש לגברים מקבלים חיזוק מהממצא האמנותי היהודי שהובא לעיל. יש בדוגמאות הציוריות של יהודי ימי-הביניים תמיכה במסקנותיו, שכיסוי-הראש לגברים נעשה דרישה נורמטיבית בקרב היהודים רק במאה הט"ו בעקבות לחצים דתיים וחברתיים במהלך המאה הי"ג והי"ד. לחצים אלו הביאו לידי מימושה המעשי של חובה זו.

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כסויה הראש לגברים

רשימת התמונות

1. תבליט של לוחם, מגורה על ראשו — בית שערים פתח מערה 3 אולם 5.
Photo: V.A. Klagsbald, "The Menorah as Symbol": Its Meaning and Origin in Early Jewish Art, Jewish Art, 1987
- פרסום התמונה באישור החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה
2. מהקיר המערבי בבית הכנסת בדורא ארופוס — משה ליד הסנה. לפי קטלוג מהמוזיאון בדמשק
3. מהקיר המערבי בבית הכנסת בדורא ארופוס — שמואל מושח את דוד למלך. לפי קטלוג מהמוזיאון בדמשק
4. מהקיר המערבי בבית הכנסת בדורא ארופוס — אהרן בחנוכת המשכן. לפי קטלוג מהמוזיאון בדמשק
5. הגדת הזהב — משה ואהרן מציגים את אות הנחש לזקני ישראל
BL, Add. 27210, folio 10v. By Permission of the British Library
Photo: B. Narkiss, The Golden Haggadah, The British Library, fig. 25
6. הגדת הזהב — בני ישראל יוצאים ממצרים ביד רמה
BL, Add. 27210, folio 14v. By Permission of the British Library
Photo: B. Narkiss, The Golden Haggadah, The British Library, fig. 29
7. הגדת הזהב — (למעלה משמאל) בעל הבית נותן מצות לילדים (למטה מימין) בדיקת חמץ
BL, Add. 27210, folio 15r. By Permission of the British Library
Photo: B. Narkiss, The Golden Haggadah, The British Library, fig. 30
8. ספר המכלול של לונדון — אברהם מקבל את פני שלושת המלאכים
BL, Add. 11639 folio 118r. By Permission of the British Library
9. ספר המכלול של לונדון — עקדת יצחק
Bl. Add. 11639 folio 521r. By Permission of the British Library
10. ספר המכלול של לונדון — קריעת ים סוף
Bl. Add. 11639 folio 120r. By Permission of the British Library
11. מחזור ורוסלאו — עקדת יצחק
Wroclaw, University Library, Ms. Or. l, 1, folio 46v. By Permission of Uniwersytet Wroclawski Biblioteka Uniwersytecka
12. מחזור לייפסא — היום הראשון ללימודי התורה
Leipzig, Universitätsbibliothek, Cod. V. 1102
By Permission of Universität Leipzig
13. הגדת ראשי הציפורים — מתן תורה. ירושלים מוזיאון ישראל, אגף בצלאל כת"י 180/57 באישור מחלקת צילום וזכויות יוצרים, מוזיאון ישראל

תמונה 1

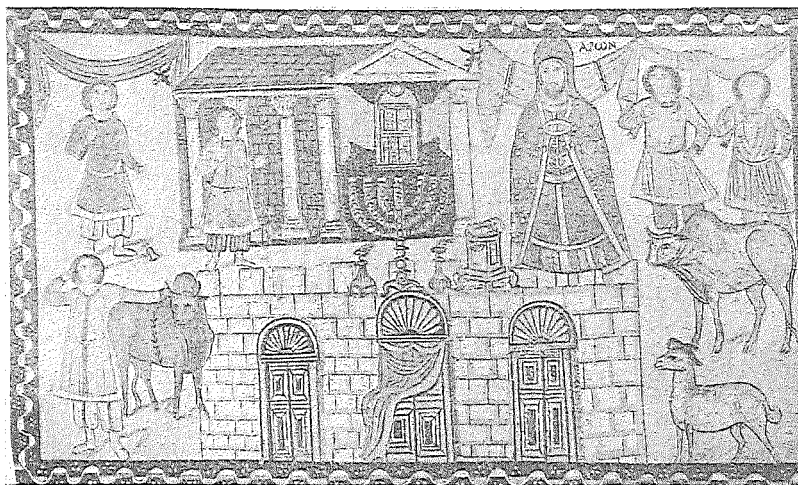

תמונה 2

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי־הראש לגברים

תמונה 3

תמונה 4

שולמית לדרמן

תמונה 5

תמונה 6

מה אפשר ללמוד מן האמנות היהודית על כיסוי-הראש לגברים

תמונה 7

שולמית לדרמן

תמונה 8

יה עזיבת יצחק על הלזכה והייל טוחז בקיטו

תמונה 9

[155]

תמונה 12

תמונה 13

מחקרים בתולדות יהודי אשכנז

ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר

עורכים

גרשון בקון • דניאל שפרבר • אהרן גימאני

226.055

8127

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן